Conference on Social Sciences and Humanities Research (CSSHR)
volume. 3 № 8
CSSHR
EYIB EDUCATIONAL YIELD INSIGHTS & BREAKTHROUGHS
ISSN: 3060-4648

РАҚАМЛИ БАНК ХИЗМАТЛАРИ ШАРОИТИДА ТЕЛЕКОМ-СКОРИНГ АСОСИДА КРЕДИТ РИСКЛАРИНИ БАҲОЛАШ ЖАРАЁНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Каримов Шохрух Бойдулла ўғли
Тошкент Давлат иқтисодиёт университети Мустақил изланувчиси

Тижорат банклари фаолиятида кредит риски активлар сифати, молиявий барқарорлик ва рентабелликка таъсир этувчи асосий таваккалчиликлардан биридир. Банклар жалб қилинган ресурсларни кредитларга йўналтириш орқали иқтисодий фаолликни молиялаштиради ва фоизли даромад олади. Бироқ қарз олувчиларнинг шартномавий мажбуриятларни ўз вақтида ёки тўлиқ бажармаслиги муаммоли кредитлар улуши ва кредит йўқотишлари бўйича захиралар ҳажмининг ортишига, натижада молиявий кўрсаткичларнинг ёмонлашишига олиб келиши мумкин.

Банк хизматларининг рақамлашуви ва масофавий кредитлаш ҳажмининг кенгайиши шароитида кредит рискини баҳолаш самарадорлиги қарз олувчи тўғрисидаги маълумотларнинг ишончлилиги, тўлиқлиги ва долзарблигига тобора кўпроқ боғлиқ бўлмоқда. Анъанавий кредит скорингида қарз олувчининг кредит тарихи, расмий даромадлари, мавжуд молиявий мажбуриятлари ва қарз юки асосий баҳолаш мезонлари ҳисобланади. Бироқ кредит тарихи етарли бўлмаган ёки молиявий фаолияти расмий ахборот манбаларида тўлиқ акс этмаган мижозлар бўйича ахборот чекловлари сақланиб қолади. Бундай шароитда муқобил маълумотлардан, жумладан, абонентлик тарихи ва алоқа хизматларига оид тўлов маълумотларидан фойдаланиш қарз олувчининг молиявий интизоми ва хулқ-атвори ҳақидаги мавжуд ахборотни тўлдириши мумкин. Бироқ мазкур маълумотларнинг кредит рискини прогнозлашдаги аҳамияти статистик таҳлил ва амалий синовлар орқали асосланиши лозим.

Кредит аризаларини масофадан қабул қилиш ва автоматлаштирилган тарзда кўриб чиқиш қарор қабул қилиш муддатини қисқартиради, операцион харажатларни камайтириш имконини беради ҳамда кредитлаш жараёнининг самарадорлигини оширади. Бироқ жараёнларни автоматлаштириш риск баҳосининг аниқлиги ва қабул қилинган қарорларнинг асослилигини ўз-ўзидан кафолатламайди. Шу сабабли скоринг модели орқали аниқланган кредит риски, маълумотларни қўшимча текшириш заруратини билдирувчи сигналлар ва ахборотнинг мавжуд эмаслиги ўзаро фарқланиши лозим. Акс ҳолда, техник носозликлар ёки ахборот чекловлари қарз олувчининг юқори кредит риски билан асоссиз тенглаштирилиб, кредит қарорларининг сифатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Телеком-скорингда мобил алоқа операторлари маълумотлари ва улар асосида ҳисобланган скоринг баллари кредит рискини баҳолашнинг қўшимча ахборот манбаи сифатида қаралади. Мазкур ёндашув анъанавий скоринг кўрсаткичларини тўлдириш, айниқса, кредит тарихи чекланган мижозлар бўйича ахборот етишмаслигини қисман камайтириш имкониятини яратади. Шу билан бирга, телеком-скоринг натижаларидан фойдаланишда маълумотларнинг ишончлилиги, прогнозлаш қобилияти ва шахсга доир маълумотларни ҳимоя қилиш талаблари инобатга олиниши зарур.

Муаллиф томонидан таклиф этилган телеком-скоринг кўрсаткичлари таснифи тўлов интизоми, абонентлик фаоллиги, техник идентификация ва ҳудудий ҳаракатланиш маълумотларини қамраб олади. Мазкур тасниф муайян операторнинг амалдаги моделини эмас, балки кредит рискини баҳолашда муқобил маълумотлардан фойдаланишга қаратилган методологик ёндашувни ифодалайди (1-жадвал).

1-жадвал.

Кредит рискини баҳолашда телеком-скоринг кўрсаткичларининг функционал-иқтисодий таснифи[1]

Баҳолаш омиллари	Мисол кўрсаткичлар	Рискни баҳолашдаги вазифаси	Талқин қилишдаги чекловлар
Тўлов хулқ-атвори	Баланс тўлдириш частотаси; тўловлар оралиғи	Алоқа тўловлари даврийлиги ва ўзгарувчанлигини текшириш	Тариф режаси; автоматик ва учинчи шахс тўловлари
Абонентлик фаоллиги	Абонентлик тарихи давомийлиги; фаоллик улуши	Тарих етарлилиги ва фаоллик барқарорлигини баҳолаш	Рақам алмашиши; бир нечта SIM-карта
Идентификация ва техник барқарорлик	Рақам эгаси билан мувофиқлик; қурилма алмашиши	Маълумотнинг аризачига мансублиги ва верификация зарурати	Оилавий ва корпоратив фойдаланиш; қурилма алмашиши
Ҳудудий фаоллик	Фаолликнинг ҳудудлар бўйича агрегат динамикаси	Қўшимча прогнозлаш қийматини алоҳида синовдан ўтказиш	Сафарлар; меҳнат миграцияси

Телеком-оператор кўрсаткичларидан фойдаланиш учун маълумотлар манбаси, ҳисоблаш алгоритми, ўлчов бирлиги, кузатув даври, янгиланиш санаси ва етишмаётган қийматларни қайта ишлаш тартиби стандартлаштирилиши керак. Телефон рақамининг тармоқдаги тарихи аризачининг ундан амалда фойдаланиш даврига тенг бўлмаслиги мумкин: рақам қайта тақсимланган, бошқа шахс номига расмийлаштирилган ёки бир неча киши томонидан ишлатилган бўлиши эҳтимол бор. Бундай ҳолатларда скоринг кўрсаткичининг маъноси ва шахсга мансублиги қўшимча текширилиши лозим.

[1] Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Телеком кўрсаткичларининг иқтисодий талқинида ижтимоий-иқтисодий ва технологик омиллар ҳисобга олиниши зарур. Алоқа хизматлари учун харажатлар ҳажми тариф сиёсати, истеъмол таркиби ва тўлов манбалари таъсирида шаклланганлиги сабабли, мазкур кўрсаткичларни қарз олувчининг даромад даражаси ёки тўлов қобилиятини бевосита ифодаловчи мезон сифатида баҳолаш методологик жиҳатдан асосли эмас. Шунингдек, мобил қурилма ва абонент рақамига оид техник кўрсаткичлар, асосан, мижозни идентификациялаш ҳамда маълумотлар ишончлилигини баҳолашда аҳамият касб этади. Уларни кредит дефолтини прогнозлаш моделига киритиш эса мазкур омилларнинг прогнозлаш аҳамияти ва статистик барқарорлигини мустақил таҳлил асосида тасдиқлашни талаб этади.

Телеком-оператор кўрсаткичлари кредитлаш жараёнига интеграциялаш учун икки мезонли мониторинг механизми таклиф этилади. Биринчи мезон натижанинг мавжудлиги ва яроқлилигини, яъни маълумотларнинг аризачига мансублиги, долзарблиги ҳамда тасдиқланган ҳисоблаш қоидаларига мувофиқлигини белгилайди. Иккинчи мезон натижадан фойдаланишдан олдин қўшимча верификация талаб этиладиган номувофиқликларни аниқлайди. Мезонлар комбинацияси ахборотдан фойдаланиш тартибини белгилайди (2-жадвал), аммо кредит бериш ёки рад этиш ҳақида мустақил қарор ҳисобланмайди.

2-жадвал.

Телеком-скоринг натижасидан фойдаланиш мониторинги

Скоринг натижаси	Верификация сигнали	Маълумотдан фойдаланиш бўйича таклиф
Мавжуд ва яроқли	Номувофиқлик йўқ	Скорингдан қўшимча риск баҳоси сифатида фойдаланиш
Мавжуд ва яроқли	Номувофиқлик бор	Аввал верификация; натижадан фойдаланишни чеклаш
Мавжуд эмас	Номувофиқлик аниқланмаган	Банк маълумотлари асосида баҳолаш
Яроқсиз ёки ишончсиз	Номувофиқлик бор	Маълумотларни аниқлаштириш ва альтернатив баҳолаш

Скоринг натижасининг мавжуд эмаслиги оператор қамрови, розилик, абонентлик тарихи, идентификация ёки техник алоқа билан боғлиқ турли сабабларга эга бўлиши мумкин. Ушбу сабабларни алоҳида ҳисобга олиш ахборот чеклови ва кредит рискини фарқлаш имконини беради. Таснифдаги гуруҳга мансублик кредитни тасдиқлаш ёки рад этишнинг мустақил мезони ҳисобланмайди. Якуний қарор қарз олувчининг тўлов қобилияти, амалдаги мажбуриятлари, верификация хулосаси ва банкнинг тасдиқланган кредит сиёсати асосида қабул қилинади.

Телеком-оператор кўрсаткичларининг қўшимча прогнозлаш қийматини баҳолашда кредит маҳсулоти, мижозлар сегменти, таҳлил бирлиги, ариза санаси ва мақсадли ҳодиса олдиндан белгиланади. Базавий модель (M_0) кредит тарихи,

даромад ва қарз юки каби мавжуд банк маълумотларига, кенгайтирилган модель (M_1) эса ушбу маълумотларга қўшимча равишда телеком кўрсаткичларига таянади. Моделлар бир хил мижозлар танланмаси ва бир хил дефолт мезонида қиёсланиши лозим. Прогнозлаш сифати AUC/Gini ва калибровка кўрсаткичлари, даврий барқарорлик эса вақт бўйича ажратилган OOT танланмада баҳоланади. Телеком маълумотларининг 3, 6 ва 12 ойлик ретроспектив даврлари қиёсий текширилиб, етишмаётган маълумотлар фаолликнинг мавжуд эмаслиги сифатида баҳоланмаслиги, балки ахборот етишмовчилиги сифатида алоҳида ҳисобга олиниши лозим.

Моделлар қиёсида телеком маълумотлари мавжуд бўлган мижозлар улуши ва мазкур қамровнинг сегментлар бўйича фарқи ҳам таҳлил қилинади. Фақат кредит ажратилган аризалар бўйича дефолт натижаси кузатилиши танланма оғишига олиб келиши мумкинлиги алоҳида қайд этилади. Қўшимча маълумотлардан фойдаланишнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлиги эса кредит йўқотишлари, тасдиқлаш даражаси, хизмат кўрсатиш харажатлари ва риск ҳисобга олинган даромадлиликка таъсири асосида баҳоланиши мумкин.

Амалий жорий этишни аввал амалдаги кредит қарорларига таъсир этмайдиган параллел баҳолаш (shadow mode) босқичида бошлаш мақсадга мувофиқ. Бу босқичда маълумотлар қамрови, яроқли натижалар улуши, техник узилишлар ва верификация натижалари ўлчанади. Кейин чекланган маҳсулот ёки сегментда пилот-синов ўтказилиб, етарли тўлов тарихи йиғилгандан сўнг модел сифати ва иқтисодий натижалар баҳоланади. Телеком-оператор маълумотлари манбаси, оператор тарифлари, маҳсулот шартлари ва мижозлар таркиби ўзгарганда модель барқарорлиги қайта текширилади.

Маълумотларни бошқариш жараёни кириш ҳуқуқларини чеклаш, амалларни журналлаштириш, маълумотлар сифати ва долзарблигини назорат қилиш, хатоларни тузатиш ҳамда сақлаш муддатларига риоя этишни қамраб олиши лозим. Верификация ёки кредит қарори бўйича эътироз келиб тушганда аввал маълумотларнинг аризачига мансублиги ва тўғрилиги, кейин эса скоринг модели ҳамда қарор қоидаларининг тўғри қўлланилганлиги текширилади.

Телеком маълумотларидан фойдаланиш Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги ЎРҚ-547-сон Қонуни, шу жумладан автоматлаштирилган қарорларга оид 24-модда талаблари ва унда назарда тутилган истиснолар, шунингдек «Телекоммуникациялар тўғрисида»ги ЎРҚ-1015-сон Қонуни билан мувофиқлаштирилиши лозим. Банк ва оператор ўртасида ахборот алмашинувининг қонуний асоси, рухсат этилган маълумотлар таркиби, улардан фойдаланиш мақсади, сақлаш муддатлари, ахборот хавфсизлиги чоралари ва томонларнинг жавобгарлиги белгилаб қўйилиши зарур. Мижозга маълумотларга ишлов бериш шартлари ва автоматлаштирилган қарорга нисбатан тегишли ҳуқуқлари тушунтирилиши керак.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги рақамли кредитлаш шароитида телеком-скоринг натижаларидан фойдаланишнинг ташкилий-методологик механизмини таклиф этишдан иборат. Мазкур механизм телеком кўрсаткичларини функционал-иқтисодий белгилари бўйича таснифлаш, скоринг натижаларининг мавжудлиги ва ишончлилигини баҳолаш, қўшимча верификацияни талаб этувчи

ҳолатларни аниқлаш ҳамда ахборот етишмаслигини юқори кредит рискидан фарқлашга асосланади. Шунингдек, телеком маълумотларининг қўшимча прогнозлаш қийматини базавий ва кенгайтирилган скоринг моделларини қиёсий баҳолаш орқали аниқлаш таклиф этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Björkegren D., Grissen D. Behavior Revealed in Mobile Phone Usage Predicts Credit Repayment // The World Bank Economic Review. 2020. Vol. 34, No. 3. P. 618–634. DOI: 10.1093/wber/lhz006. URL: https://doi.org/10.1093/wber/lhz006

2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 июлдаги ЎРҚ-547-сон «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни. URL: https://lex.uz/uz/docs/4396419

3. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 27 декабрдаги ЎРҚ-1015-сон «Телекоммуникациялар тўғрисида»ги Қонуни. URL: https://lex.uz/mact/7283071